

Mateusz Ratyński

Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
Uniwersytet Warszawski

Wspomnienia Stanisława Osieckiego o ruchu ludowym w czasie okupacji (1939–1945)

Słowa kluczowe

Stanisław Osiecki, wspomnienia, ruch ludowy, II wojna światowa, Polskie Państwo Podziemne

Streszczenie

Niniejsze opracowanie źródłowe prezentuje wspomnienia wieloletniego parlamentarzysty i ministra Stanisława Osieckiego (1875–1967), poświęcone działalności konspiracyjnej ruchu ludowego w okresie II wojny światowej. Autor relacji przedstawia powołanie i działalność Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego, sytuację w polskim podziemiu niepodległościowym, współpracę Batalionów Chłopskich z Armią Krajową oraz sylwetki działaczy konspiracyjnych.

Publikowana relacja autorstwa Stanisława Osieckiego (1875–1967) jest złożona w formie maszynopisu pod sygnaturą P-181/II w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, a jej oryginalny tytuł brzmi *Polskie Stronnictwo Ludowe w okupacji*. Decyzja o wydaniu zapisków polityka nie jest przypadkowa. W ostatnim numerze „Myśli Ludowej” z 2018 roku ukazała się opracowana przeze mnie relacja ludowca, dotycząca jego pionierskiej działalności w królewiackim ruchu ludowym w czasie zaborów oraz I wojny światowej pt. *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacji Polskiego Związku Ludowego*. Tym razem opis chronologicznie odnosi się do trudnych chwil narodu polskiego i ludowców w okresie II wojny światowej (1939–1945), kiedy Osiecki pełnił funkcję przewodniczącego Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego (CKRL)¹.

Autor relacji Stanisław Osiecki był na przełomie dziejów jednym z ważniejszych polityków ruchu ludowego. Sprawując liczne funkcje zarówno na forum parlamentu, jak i rządu zapisał się na stałe w pantheonie przywódców tego nurtu. Pochodzący z rodziny szlacheckiej, z wykształcenia buchalter, w okresie rewolucji 1905 roku uległ wpływom warszawskiego środowiska pozytywistycznego, skupionego wokół pisarza Aleksandra Świętochowskiego i Towarzystwa Kultury Polskiej. Nastawiony patriotycznie Osiecki uważał, że jedynie uświadomienie narodowe włościan i ich aktywność może pomóc w odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Stanisław Osiecki od początku związał się ze środowiskiem pionierów ruchu ludowego, którzy cechowali się nie tylko radykalnym programem, ale przede wszystkim propolską i niepodległościową postawą. W 1907 roku włączył się w prace pierwszego ugrupowania o charakterze ludowym na terenie zaboru rosyjskiego – Polskiego Związku Ludowego (PZL). W tym samym roku jako redaktor „Zagonu” został aresztowany przez rosyjską Ochranę. Więziony w twierdzy brzeskiej,

---

¹ M. Ratyński, *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacji Polskiego Związku Ludowego*, „Myśl Ludowa” 2018, nr 10, s. 217–228. Z dorobku wspomnieniowego Osieckiego należy przypomnieć jeszcze pracę: S. Osiecki, *Ludowcy wobec sprawy niepodległości Polski podczas I wojny światowej*, [w:] *Wspomnienia weteranów ruchu ludowego*, pod red. M. Grada, Warszawa 1968, s. 23–30.

następnie został wydalony z Królestwa Polskiego. W okresie emigracji przebywał w Krakowie, gdzie miał możliwość zapoznania się z środowiskiem galicyjskich ludowców. Po powrocie do Warszawy w połowie 1908 roku kontynuował prace polityczne i społeczne w ramach ruchu ludowego. Związany z redakcją „Zarania” Maksymiliana Malinowskiego odpowiadał w niej za kwestie skarbowe. Osiecki był również członkiem Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Stanisława Staszica. Podczas I wojny światowej był we władzach Centralnego Komitetu Narodowego (CKN) oraz współtworzył Polskie Stronnictwo Ludowe, które w listopadzie 1918 roku przekształciło się w Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Stanisław Osiecki kontynuował prace polityczne, pełniąc funkcję posła (1919–1928) oraz senatora (1935). Związany początkowo z PSL „Wyzwolenie”, dołączył w lutym 1920 roku do PSL „Piast” kierowanego przez Wincentego Witosa. Był w latach 1919–1925 wicemarszałkiem Sejmu RP, a od lipca do grudnia 1923 roku ministrem reform rolnych w centroprawicowym rządzie Wincentego Witosa. W gabinecie Aleksandra Skrzyńskiego powołanym w listopadzie 1925 roku kierował resortem przemysłu i handlu. Jego działalność ministerialną przerwał pucz wojskowy dokonany w maju 1926 roku przez Józefa Piłsudskiego. W latach trzydziestych Osiecki był członkiem Stronnictwa Ludowego. Piastował w organizacji funkcję skarbnika NKW (1931–1933) oraz mandat członka Rady Naczelnej (1931–1939).

Wybuch II wojny światowej zmusił patriotycznie usposobionego Osieckiego do ponownego włączenia się w działalność publiczną, tym razem na stopie konspiracyjnej. W okresie oblężenia Warszawy przez wojska niemieckie, ludowiec pełnił funkcję komendanta okręgu XXVI Straży Obywatelskiej, obejmującego Marymont na Żoliborzu. Organizacja porządkowa niosła pomoc mieszkańcom stolicy oraz zajmowała się zapewnieniem bezpieczeństwa. Równolegle Osiecki włączył w konspiracyjny ruch ludowy. Był blisko związany z marszałkiem Sejmu Maciejem Ratajem, stając się jednym z jego bliższych współpracowników w pierwszych miesiącach wojny. 24 i 25 marca 1940 roku odbyły się dwa pierwsze posiedzenia CKRL, w skład którego weszli wraz z nim, Józef Grudziński i Józef Niećko. Osiecki objął w kierowniczej „trójce” funkcję przewodniczącego, którą pełnił

do powstania warszawskiego w sierpniu 1944 roku. W ramach prac konspiracyjnych zajmował się finansami oraz urzędnikami „Rocha”. Utrzymywał ponadto kontakty z przywódcami innych stronnictw polskiego podziemia.

Po klęsce Niemiec i „wyzwoleniu” przez ZSRR, Stanisław Osiecki został posłem w Krajowej Radzie Narodowej (1945–1947) oraz Sejmie Ustawodawczym (1947–1950). W opozycyjnym do komunistów powojennym PSL pełnił funkcję przewodniczącego Głównej Komisji Rewizyjnej. Po wyjeździe Stanisława Mikołajczyka z kraju w październiku 1947 roku został usunięty ze struktur partii, opanowanej przez zwolenników współpracy z komunistami. Na emeryturze poświęcił się spisywaniu wspomnień ze swojego bogatego życia.

Prezentowany tekst autorstwa Stanisława Osieckiego uzupełnia znacząco materiały źródłowe, podejmujące problematykę udziału ludowców w konspiracji wojennej w czasie okupacji niemieckiej. Znali i korzystali już z niego inni liczni znawcy problematyki, m.in. Andrzej Wojtas czy Józef Ryszard Szaflik². Materiały są niestety dosyć ubogie w opisy natury prywatnej. Autor – z wykształcenia buchalter – cechował się zdecydowanie ścisłym umysłem oraz skłonnością do przedstawiania głównie faktów historycznych. Wpływ na tekst miał także zaawansowany wiek. Osiecki przy pisaniu korzystał nie tylko ze swojej pamięci, ale również z materiałów źródłowych np. referatu o drogach ruchu ludowego, wygłoszonego przez sekretarza naczelnego PSL Stanisława Wójcika 19 stycznia 1946 roku podczas Kongresu Stronnictwa³.

Czytelnikom należy wyjaśnić, że relacja źródłowa zawiera liczne fakty i ciekawostki, która umykała dotąd niektórym badaczom. Warto podkreślić jest opis powstania oraz struktury „Rocha”, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wydawnictwa i prasę Stronnictwa. Ciekawe są ponadto charakterystyki niektórych ludowców m.in. Józefa

---

² Mowa tutaj o pracach: J.R. Szaflik, *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Studium o taktyce politycznej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego 1939–1943*, Warszawa 1973; A. Wojtas, *Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej*, cz. 1, Warszawa 1979; cz. 2, Warszawa 1988.

³ *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 styczeń 1946 r. (stenogram)*, wstęp, wybór i oprac. J. Gmitruk i J. Mazurek, Warszawa 1999, s. 74–88.

Grudzińskiego czy Stefana Korbońskiego. Pokazuje to bardzo dobrze z kim Osiecki współpracował przeciwstawiając się koncepcjom Józefa Niecki, który m.in. sprzeciwiał się scaleniu Batalionów Chłopskich z Armią Krajową. Warto również wspomnieć o ostatnim spotkaniu CKRL z udziałem Osieckiego, Niecki i Grudzińskiego, które odbyło się na początku powstania warszawskiego. Fakt zebrania umyka historykom okresu wojennego.

Wspomnienia Stanisława Osieckiego opatrzone przypisami rzeczowymi i bibliograficznymi, a także poprawiono w nich błędy ortograficzne oraz językowe.

Polskie Stronnictwo Ludowe w okupacji⁴

W początkach okupacji, w październiku 1939 r. marszałek Rataj⁵, jako jedyny z naczelnych władz PSL⁶ zdecydował, aby PSL weszło ze swoją działalnością do konspiracji, na konferencji odbytej wspólnie

---

⁴ W okresie okupacji nie było Polskiego Stronnictwa Ludowego, a Stronnictwo Ludowe. Zapis Osieckiego można wyjaśnić w różny sposób: 1) Mógł się ze względu na wiek pomylić; 2) Napisał w ten sposób specjalnie dla podkreślenia korzeni ideowych przemianowanego w 1945 r. SL na PSL.

⁵ Maciej Rataj (1884–1940) – polityk ruchu ludowego, nauczyciel. Poseł w latach 1919–1930 i 1934–1935, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego w pierwszym rządzie Witosy (1920–1921), marszałek Sejmu (1922–1928). W okresie Sejmu Ustawodawczego współautor konstytucji marcowej z 1921 r. Dwukrotnie wykonywał obowiązki zastępcy prezydenta RP (1922 r. i 1926 r.). Związany z ruchem ludowym, początkowo z PSL „Wyzwolenie” (do 1920 r.), a następnie z PSL „Piast”. Zwolennik i kreator zjednoczenia ruchu ludowego i powstania SL w 1931 r. Redaktor tygodnika „Zielony Sztandar” (1931–1939). Od 1936 r. prezes SL w zastępstwie przebywającego na emigracji Wincentego Witosy. W okresie wojny współtwórca podziemnego państwa polskiego. Dwukrotnie aresztowany przez Niemców. Zginął rozstrzelany w Palmirach 21 czerwca 1940 r. Prywatnie przyjaciel Osieckiego.

⁶ Większość władz naczelnych SL w wyniku wydarzeń wojennych została rozbita. Część znalazła się na emigracji (m.in. Stanisław Mikołajczyk, prof. Stanisław Kot), niektórzy zostali aresztowani (m.in. Wincenty Witos) i zamordowani (m.in. ks. Józef Panaś, Bruno Gruszka). W ówczesnej sytuacji jedynie Rataj był cieszącym się wysokim autorytetem politykiem ludowym na wolności, który mógł tworzyć struktury konspiracyjne ruchu ludowego.

z przedstawicielem PPS red. Niedziałkowskim⁷ i gen. Tokarzewskim⁸, który na polecenie władz wojskowych pozostał w ukryciu z zadaniem stworzenia konspiracji wojskowej, powstała myśl powołania naczelnego ciała politycznego, które objęłoby kierownictwo polityczne kraju i stanowiłoby oparcie dla rządu gen. Sikorskiego⁹.

Robota była prowadzona bardzo ostrożnie i Rataj dopuścił do tajemnicy tylko kilku ludzi. Pomimo to dużo osób odwiedzało jego mieszkanie na Hożej. Toteż aresztowanie Rataja uderzyło nas, jak grom z jasnego nieba¹⁰.

---

⁷ Mieczysław Niedziałkowski (1893–1940) – polityk socjalistyczny, publicysta. Studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Petersburgu. W okresie I wojny światowej związał się z ruchem niepodległościowym, za co był więziony. Pracownik ministerstwa spraw wewnętrznych w rządzie Moraczewskiego, współautor ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. Poseł z ramienia PPS w latach 1919–1935. Redaktor organu naczelnego PPS „Robotnik”. We wrześniu 1939 r. czynnie wspierał obronę stolicy, organizując Robotniczą Brygadę Obrony Warszawy. Jeden z twórców Polskiego Państwa Podziemnego. Zginął rozstrzelany w Palmirach 21 czerwca 1940 r.

⁸ Michał Tokarzewski-Karaszewicz (1893–1964) – wojskowy, generał. W czasie studiów związany z środowiskiem niepodległościowej lewicy. Należał do PPS, Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego. Podczas I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Od 1924 r. generał. Należał do środowiska tzw. lewicy sanacyjnej, popierającej współpracę z ludowcami i socjalistami. Dowódca w trakcie kampanii wrześniowej 1939 r. Po kapitulacji Warszawy stanął na czele Służby Zwycięstwu Polski, pierwszej konspiracyjnej organizacji wojskowej. Po utworzeniu ZWZ komendant we Lwowie, aresztowany w 1940 r. przez NKWD. W 1941 r. zwolniony, następnie podjął służbę w Armii Polskiej. Po zakończeniu wojny pozostał w Wielkiej Brytanii. Związany z masonerią, duchowny Kościoła liberalnokatolickiego.

⁹ Władysław Sikorski (1881–1943) – wojskowy, polityk, generał. W okresie I wojny światowej współtwórca Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego. Dowódca w trakcie wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Po tragicznej śmierci Gabriela Narutowicza, premier pozaparlamentarnego gabinetu (1922–1923), a w rządzie Grabskiego minister spraw wojskowych (1924–1925). W latach trzydziestych przeciwnik sanacji, współtwórca centroprawicowego Frontu Morges. W okresie II wojny światowej premier rządu na uchodźctwie (1939–1943). Zginął w katastrofie lotniczej na Gibraltarze.

¹⁰ Mowa tutaj o pierwszym aresztowaniu Rataja, doszło do niego w lutym 1940 r. Stwierdzenie Osieckiego o „ostrożności” konspiracyjnej Rataja jest niezgodne z prawdą. Były marszałek Sejmu odbywał konferencje polityczne w swoim mieszkaniu przy ul. Hożej w Warszawie, stale obserwowany przez gestapo.

Wówczas Niedziałkowski zwrócił się do członka SL Stefana Korbońskiego¹¹, wtajemniczył go w koncepcję powołania z łona stronnictw opozycyjnych naczelnego ciała politycznego i zaprosił go do współpracy. Poinformował go przy tym o dokonanych już pracach i wyjaśnił, że w skład naczelnego krajowego ciała politycznego wchodzi on, Niedziałkowski, jako reprezentant PPS, aresztowany marszałek Rataj, jako przedstawiciel SL oraz dziekan rady adwokackiej w Warszawie, Leon Nowodworski¹², jako osoba dokooptowana ze Stronnictwa Narodowego. Zaznaczył, że wobec aresztowania marszałka Rataja idzie o dalsze prowadzenie konspiracyjnej roboty w szeregach ludowych. Po tym Niedziałkowski w czasie jednego z ostatnich spotkań doprowadził do wspólnej rozmowy z przedstawicielami Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej¹³. Stronnictwo sanacyjne¹⁴ nie było brane pod

---

¹¹ Stefan Korboński (1901–1989) – polityk ruchu ludowego, prawnik. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. i III powstania śląskiego w 1921 r. Początkowo działacz PSL „Wyzwolenie”, od 1931 r. w SL. Od 1936 r. był przewodniczącym struktur w województwie białostockim. W okresie II wojny światowej początkowo reprezentował ludowców w PKP, następnie był szefem Kierownictwa Walki Cywilnej (KWC). Po aresztowaniu delegata rządu Jana Stanisława Jankowskiego w marcu 1945 r. zastępował go do czerwca w obowiązkach. Następnie aresztowany przez NKWD. Po uwolnieniu członek ścisłego kierownictwa w mikołajczykowskim PSL. Poseł na Sejm Ustawodawczy w 1947 r. Zmuszony do emigracji w 1947 r. wyjechał z żoną Zofią do Szwecji, a następnie do USA. Aktywny uczestnik życia polskiej emigracji politycznej.

¹² Leon Nowodworski (1889–1941) – polityk Narodowej Demokracji, adwokat, radca prawny. W okresie międzywojennym działacz samorządu adwokackiego, dziekan warszawskiej Rady Adwokackiej, redaktor naczelny „Palestry”. Uczestniczył w warszawskim Komitecie Obywatelskim w okresie oblężenia Warszawy przez Niemców. W czasie okupacji sprzeciwił się skreśleniu z listy adwokatów osób pochodzenia żydowskiego, przez co stracił uprawnienia. Pierwszy dyrektor Departamentu Sprawiedliwości Delegatury Rządu na Kraj, miał znaczny wpływ na organizację na terenach okupowanych tajnego sądownictwa. Zmarł na atak serca.

¹³ Związek Walki Zbrojnej – polska konspiracyjna organizacja wojskowa podległa rządowi na uchodźctwie, działająca w latach 1939–1942. Komendantem głównym ZWZ był gen. Kazimierz Sosnkowski, a następnie gen. Stefan Rowecki „Grot”. W 1942 r. zlikwidowana, w jej miejsce powstała Armia Krajowa.

¹⁴ Mowa o Obozie Zjednoczenia Narodowego, nazywanym powszechnie Ozonem. Na jego czele stał nieformalnie Edward Rydz-Śmigły. Sanacja w okresie II wojny

uwagę, jako nie reprezentujące w istocie społeczeństwa polskiego i będące tworem sztucznym, wytworzonym przez reżim sanacyjny.

W toku tych prac następuje aresztowanie Niedziałkowskiego. W rezultacie aresztowania Rataja i Niedziałkowskiego i po wycofaniu przez Stronnictwo Narodowe Nowodworskiego, naczelna komórka polityczna kształtuje się następująco: z ramienia PPS – Kazimierz Pużak¹⁵, ze Stronnictwa Narodowego – były poseł na Sejm i więzień brzeski Aleksander Dębski¹⁶ (po pewnym czasie aresztowany, gdy raz jeden z ukrycia przybył do rodziny, następnie zamordowany), ze Stronnictwa Ludowego – Stefan Korboński, zaś ze Związku Walki Zbrojnej – gen. Tokarzewski pseudonim „Michał”, a po jego wyjeździe gen. Stefan Rowecki¹⁷, pseudonim „Grot”. Ciało to po ukonstytu-

---

światowej obwiniana w społeczeństwie o klęskę wrześniową, politycznie była izolowana przez dawne stronnictwa opozycyjne (SL, PPS, SN, SP), tworzące nadbudowę rządów emigracyjnych.

¹⁵ Kazimierz Pużak (1883–1950) – polityk socjalistyczny. W okresie zaborów działacz niepodległościowy, więzień polityczny caratu. W rządzie Jędrzeja Moraczewskiego był sekretarzem w Ministerstwie Poczty i Telegrafów. W latach 1919–1935 poseł z ramienia PPS. W czasie II wojny światowej współuczestniczył w powstaniu konspiracyjnego PPS-WRN. Reprezentant socjalistów w organach polskiego podziemia. Przewodniczący prezydium RJN w latach 1944–1945. W marcu 1945 r. aresztowany przez NKWD i sądzony w ramach procesu szesnastu. Skazany w pokazowym procesie na 1,5 roku więzienia. Amnestionowany po trzech miesiącach. Ponownie aresztowany w 1947 r., skazany przez komunistyczne władze w 1948 r. Zmarł w 1950 r. w więzieniu w wyniku upadku ze schodów.

¹⁶ Aleksander Dębski (1890–1942) – polityk Narodowej Demokracji, prawnik. Przez wiele lat prowadził kancelarię adwokacką. W latach 1925–1926 wojewoda wołyński, a następnie od 1928 do 1930 r. poseł. We wrześniu 1930 r. przetrzymywany w twierdzy brzeskiej. W okresie okupacji przedstawiciel Stronnictwa Narodowego w Głównej Radzie Politycznej, a następnie PKP. W czerwcu 1941 r. aresztowany przez Niemców i pół roku później rozstrzelany.

¹⁷ Stefan Rowecki (1895–1944) – wojskowy, generał. W 1913 r. wstąpił do Polskich Drużyn Strzeleckich w Warszawie, a pod koniec 1914 r. do Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. W okresie II RP słuchacz na wojskowych akademiach, stopniowo awansował w hierarchii. W czasie kampanii wrześniowej 1939 r. dowodził wojskami w obronie środkowej Wisły. W latach 1940–1943 komendant główny najpierw ZWZ, następnie AK. Wydany Niemcom przez agentów gestapo, aresztowany w czerwcu 1943 r. Osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, w charakterze więźnia honorowego. Zamordowany w pierwszym tygodniu powstania warszawskiego (1944 r.).

tuowaniu się w powyższym składzie przybrało nazwę „Polityczny Komitet Porozumiewawczy”, w dalszym rozwoju „Krajowa Reprezentacja Polityczna”. Wreszcie „Rada Jedności Narodowej”¹⁸. W 1940 r. w skład PKP wchodzi dodatkowo przedstawiciel Stronnictwa Pracy¹⁹ – red. Franciszek Kwieciński²⁰ z czasem również zaaresztowany i zamordowany.

Już w początkach istnienia PKP następuje uznanie tegoż ciała przez rząd gen. Sikorskiego za właściwą reprezentację kraju, od której gen. Sikorski żąda przedstawienia kandydata na delegata rządu w kraju i z drugiej strony PKP uznaje rząd gen. Sikorskiego za prawowitą konstytucyjną władzę, żądając, by gen. Sikorski przysłał swojego delegata z zagranicy.

Nawiązanie stosunków z rządem gen. Sikorskiego dokonuje się przy pomocy kurierów, początkowo wojskowych, którzy przywożą drogą na Węgry skierowaną pocztą rządową oraz listy i informacje do stronnictwa od już sformułowanych ich reprezentacji politycznych.

Wewnętrznie PKP organizuje się w ten sposób, że została przyjęta zasada równorzędności stronnictw, co między innymi wiąże się w tym, że nie zostaje wybrany stały przewodniczący PKP, lecz przedstawiciele stronnictw, nie wyłączając reprezentanta wojska, przewodniczą kolejno co miesiąc.

Na jednym z posiedzeń zostają przybrane kryptonimy, a mianowicie: PPS – „Koło”, Stronnictwo Narodowe – „Kwadrat”, Stronnictwo Pracy – „Romb” i Stronnictwo Ludowe – „Trójkąt”.

Powoli klaruje się wzajemny stosunek między rządem a PKP. Staje się on wobec rządu organem, reprezentującym opinię i żądania kraju, na zewnątrz zaś reprezentuje rząd i jest jego organem wykonawczym. Sytuacja dopiero ulegnie zmianie później, gdy nastąpi nominacja

---

¹⁸ Pojawienie się komunistycznej KRN pretendującej do reprezentowania społeczeństwa polskiego budziło obawy w podziemiu, stąd 9.01.1944 r. powstała w miejsce Krajowej Reprezentacji Politycznej, Rada Jedności Narodu. Przewodnictwo „podziemnego parlamentu” objął socjalista Kazimierz Pużak.

¹⁹ Konkretnie w lipcu 1940 r.

²⁰ Franciszek Kwieciński (1884–1942) – polityk chadecki, publicysta. Jeden z liderów Narodowej Partii Robotniczej (NPR), a także współzałożyciel powołanego w 1937 r. Stronnictwa Pracy (SP). Redaktor „Nowej Prawdy”. Przedstawiciel SP w PKP. Aresztowany i rozstrzelany przez Niemców w 1942 r.

delegata rządu na kraj. Wówczas, najogólniej charakteryzując rolę PKP, stanie się on miniaturą rządu.

Na podobieństwo PKP powstają w większych ośrodkach prowincjonalnych okręgowe komitety złożone z przedstawicieli partii, wchodzących w skład PKP. Są one organami autonomicznymi w zakresie spraw lokalnych, później po powołaniu delegatów okręgowych wzajemny stosunek tych dwóch instytucji kształtuje się analogicznie do stosunku delegata głównego do PKP.

Z ważniejszych decyzji PKP odnotować należy przede wszystkim postanowienie podjęcia w konspiracji walki z okupantem na śmierć i życie, co zgodnie zresztą z wroгим nastawieniem całego społeczeństwa polskiego wywarło swój wpływ na zdecydowaną postawę narodu polskiego wobec Niemców.

W trakcie tych prac wychodzi marszałek Maciej Rataj na wolność, lecz do PKP nie wstępuje. Z ukrycia jednak udziela wskazówek i instrukcji i staje się głównym inspiratorem PKP. Nie godzi się przy tym na wysunięcie jego kandydatury na delegata rządu, niewątpliwie dlatego, że widzi swą rolę w kierowaniu ogólnym polską konspiracją, a nie w codziennym rozstrzyganiu bieżących spraw²¹.

Marszałek Maciej Rataj wyjeżdża na krótki wypoczynek do Otwoczek, skąd powraca koło połowy marca, a dom jego staje się miejscem licznych odwiedzin przyjaciół i znajomych. Pewnego dnia, a było to w piątek w końcu marca, zwraca się do mnie z propozycją objęcia kierownictwa PSL w konspiracji i jednocześnie ustaliliśmy obsadzić dwa pozostałe miejsca, bo zastosowaliśmy system trójkowy we wszystkich kierownictwach stronnictwa, przez Józefa Grudzińskiego²² i Józefa

---

²¹ Jeszcze nie było tego stanowiska, więc twierdzenie Stanisława Osieckiego jest nieprawdziwe.

²² Józef Grudziński (1903–1944) – polityk ruchu ludowego, publicysta. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim i Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Początkowo związany z ZMW RP „Wici”. Członek Stronnictwa Chłopskiego, a następnie od 1931 r. Stronnictwa Ludowego. Członek redakcji „Zielonego Sztandaru” oraz NKW SL i RN SL. Autor licznych artykułów popularyzujących ideologię agrarizmu. W okresie okupacji niemieckiej członek CKRL. Reprezentował ludowców w organach przedstawicielskich Polskiego Podziemia oraz zajmował się wydawnictwami „Rocha”. Od marca 1944 r. wiceprzewodniczący RJN. Blisko związany z Osieckim. Zamordowany w trakcie powstania warszawskiego.

Nieckę²³. Rataj miał oczywiście nad całością sprawować nadzór²⁴. Były to ostatnie chwile działalności Rataja. Na drugi dzień, w sobotę, został ponownie zaaresztowany przez gestapo. Uciekaliśmy się do rozmaitych protekcji, aby wyrwać go z rąk gestapo, ale niestety nic nie pomogło. Marszałek Rataj był trzymany w więzieniu do 21 czerwca i w tym dniu przez zgraję niemiecką zamordowany razem z Niedziałkowskim²⁵.

W maju 1940 r. przyjeżdża do kraju tymczasowy delegat rządu Vogel²⁶, który energicznie działa w kierunku wyznaczenia definitywnego kandydata, a poza tym zabiega o wprowadzenie do PKP Stronnictwa Pracy, co się w tym czasie dokonytuje przez wejście w skład PKP redaktora Kwiecińskiego.

---

²³ Józef Niecko (1891–1953) – polityk ruchu ludowego, publicysta. W okresie I wojny światowej żołnierz Polskiej Organizacji Wojskowej na Lubelszczyźnie. W okresie II RP działał w ruchu młodzieży wiejskiej, był m.in. redaktorem „Wici”. W latach 1928–1939 kierownik organizacyjny ZMW RP „Wici”. W okresie II wojny światowej członek CKRL. Z ramienia „Rocha” zajmował się wydawnictwami i organizacją Batalionów Chłopskich. Po wojnie poseł w KRN i w Sejmie Ustawodawczym (lata 1945–1952). Członek NKW PSL oraz lider rozłamowej Lewicy PSL. W marcu 1947 r. usunięty z partii, z pomocą komunistów przejął władzę w PSL, po ucieczce w październiku 1947 r. Stanisława Mikołajczyka z kraju został prezesem NKW PSL. W latach 1949–1953 przewodniczący Rady Naczelnej ZSL.

²⁴ Opinia Osieckiego jest przesadzona. Rataj na pewno z nim konsultował pozostałych członków CKRL, ale nie można uznać, że rozmowa była dla byłego marszałka Sejmu wiążąca. Ciekawszy jest fakt, że Osiecki został w dużej mierze wprowadzony do CKRL wbrew opiniom młodszego pokolenia ludowców, którzy forsowali Marię Szczawińską.

²⁵ Była to akcja niemiecka pod kryptonimem AB, która zakładała masową egzekucję polskiej inteligencji.

²⁶ Jan Skorobohaty-Jakubowski (1878–1955) – wojskowy, generał. W latach 1914–1917 walczył w Legionach Polskich, później w II Korpusie Polskim. Od 1919 do 1920 r. przebywał na Syberii. W okresie II RP został osadnikiem wojskowym na Kresach Wschodnich. Zaangażowany społecznie w organizacje kombatanckie. W 1939 r. brał udział w kampanii wrześniowej. Udało mu się opuścić sowieckie więzienie i wyjechać na Zachód. Z nadania gen. Sikorskiego od maja do grudnia 1940 r. był tymczasowym Delegatem Rządu RP na Kraj. W latach 1942–1944 był komendantem rezerw krajowych KG AK. Uczestniczył w powstaniu warszawskim w 1944 r. Zmarł w kraju.

Vogel rozpoczyna przejmowanie od PKP funkcji administrowania polskim ruchem podziemnym. Otrzymują w tym czasie określone formy organizacyjne zapoczątkowane przez PKP prace i powstają pierwsze departamenty Delegatury rządu, a mianowicie polityczny z Jerzym Piotrowskim²⁷, spraw wewnętrznych z Zawadzkiem²⁸ i oświaty z Sadowskim – Wycechem²⁹ na czele. Ten ostatni kieruje podziemną pracą oświatową w Polsce od początku okupacji.

Następnie nominacja na Delegata Rządu gen. Sikorskiego członka Stronnictwa Pracy Cyryła Ratajskiego³⁰, b. prezydenta Poznania

---

²⁷ Jerzy Michalewski (1894–1971) – wojskowy, podpułkownik. W grudniu 1939 r. znalazł się w Paryżu, następnie został kurierem rządu emigracyjnego. Prowadził wtedy rozmowy z liderami stronnictw politycznych. Od lipca do grudnia 1940 r. pełnił funkcję szefa Oddziału I KG ZWZ. Następnie pracował w Delegaturze Rządu na Kraj, pełniąc m.in. funkcję sekretarza generalnego czy dyrektora Departamentu Obrony Narodowej. W 1947 r. aresztowany przez komunistyczne władze. Skazany w 1948 r. na trzy lata więzienie, wyszedł po amnestii w 1950 r.

²⁸ Leopold Rutkowski (1887–1949) – urzędnik, działacz niepodległościowy. W okresie II RP pracował w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Podczas II wojny światowej pierwszy szef Departamentu Spraw Wewnętrznych przy Delegaturze Rządu RP na Kraj (1941–1944). W 1949 r. potajemnie zamordowany przez komunistyczny aparat represji.

²⁹ Czesław Wycech (1899–1977) – polityk ruchu ludowego, nauczyciel. W okresie II RP członek PSL „Wyzwolenie”, a następnie od 1931 r. SL. W okresie II wojny światowej członek Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz przewodniczący komisji oświatowej „Roch”. W latach 1941–1945 dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury przy Delegaturze Rządu RP na Kraj. Po wojnie został posłem w KRN i ministrem oświaty w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej. Poseł w latach 1945–1972. W 1947 r. współorganizował rozłamową Lewicę PSL, a po ucieczce Mikołajczyka z kraju był członkiem NKW „odrodzonego” PSL. Zwolennik współpracy z komunistami. Marszałek Sejmu w latach 1957–1971. Prezes ZSL (1962–1971).

³⁰ Cyryl Ratajski (1875–1942) – polityk chadecki, prawnik. W okresie zaborów czynny działacz społeczny, związany z Narodową Demokracją i wielkopolskimi organizacjami turystycznymi. Brał udział w 1918 r. w powstaniu wielkopolskim. W latach 1922–1924, 1925–1934 i 1939 pełnił urząd prezydenta Poznania. W latach 1924–1925 był ministrem spraw wewnętrznych w rządzie Władysława Grabskiego. W latach trzydziestych związał się z organizowanym przez Ignacego Paderewskiego i gen. Władysława Sikorskiego Frontem Morges, centroprawicową opozycją skierowaną przeciwko sanacji. Na początku II wojny światowej aresztowany, w 1940 r. znalazł się w Warszawie. Od 3.12.1940 r. do 5.08.1942 r. Delegat Rządu RP na Kraj.

i b. ministra spraw wewnętrznych, który przed PKP składa przysięgę na wierność Rzeczypospolitej i obejmuje swe funkcje. Przejmuje od PKP i od Vogla całość kierownictwa ruchem podziemnym, zaś PKP ogranicza się do pełnienia roli organu, wyrażającego opinię i życzenia najpoważniejszych czterech stronnictw politycznych, zatem bez przesady rzecz można ogromnej większości społeczeństwa polskiego.

W tym czasie zastępcą komendanta zostaje najstarszy po nim rangą oficer ZWZ, gen. Komorowski³¹, dotychczasowy dowódca okręgu krakowskiego.

W dalszym rozwoju Delegatury organizują się departamenty: sprawiedliwości, na czele którego staje dziekan Nowodworski, informacji i propagandy, który zaczyna wydawać „Rzeczpospolitą”, przemysłu i handlu, skarbu, kolei, poczt i telegrafów, powstaje Izba Kontroli Państwa itd. Delegatura utrzymuje te formy organizacyjne, które przetrwały do końca niemieckiej okupacji.

Ruch ludowy w toku rozrastania się organizacyjnego Delegatury, obejmuje w niej przez samych swych przedstawicieli trzy departamenty, dwa biura na szczeblu departamentu, Kierownictwo Walki Cywilnej, trzy delegatury okręgowe, wiele delegatur powiatowych. Wkład ruchu ludowego w te prace jest bardzo znaczny, szczególnie na odcinku wiejskim.

W późniejszych latach swego istnienia PKP ponosi dalsze dotkliwe straty. Ginie z rąk gestapo zastępca śp. Dębskiego adwokat

---

³¹ Tadeusz Komorowski (1895–1966) – wojskowy, generał, polityk. W 1913 r. rozpoczął karierę wojskową w armii austriacko-węgierskiej. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. W okresie II RP zdobywał kolejne stopnie wojskowe. W 1924 r. uczestniczył w Igrzyskach Olimpijskich w Paryżu startując w jeździectwie. W 1936 r. w Berlinie na Igrzyskach Olimpijskich był kierownikiem ekipy jeździeckiej, która zdobyła srebrny medal. W 1939 r. utworzył konspiracyjną organizację wojskową w Krakowie podporządkowaną ZWZ. W latach 1941–1943 zastępca komendanta głównego ZWZ (następnie AK). Po aresztowaniu w lipcu 1943 r. gen. Roweckiego przez Niemców komendant główny AK. Odpowiedzialny za powstanie warszawskie w sierpniu 1944 r. We wrześniu 1944 r. mianowany Naczelnym Wodzem przez emigracyjnego prezydenta Władysława Raczkiewicza. Następnie więzień niemiecki, potem od maja 1945 r. na emigracji w Wielkiej Brytanii. W latach 1947–1949 premier rządu emigracyjnego, następnie od 1954 do 1966 r. wchodził w skład opozycyjnej do prezydenta Augusta Zaleskiego Rady Trzech.

Trajdos³², ginie również następca Trajdosa, b. poseł na Sejm Sacha³³. Zostaje aresztowany 19 I 1942 r. następnie rozstrzelany przedstawiciel Stronnictwa Pracy redaktor Kwieciński, na którego miejsce wchodzi do PKP na okres kilku miesięcy następnie zmarły Zygmunt Felczak³⁴. W dniu 30 VI 1943 r. o godz. 10 w mieszkaniu przy ul. Spiskiej 34 zostaje aresztowany przez gestapo członek PKP gen. Rowecki i wywieziony do więzienia w Berlinie i w 1944 r. na rozkaz Himmlera zamordowany³⁵.

W marcu 1941 r. Józef Grudziński wchodzi na miejsce dotychczasowego przedstawiciela SL Stefana Korbońskiego w skład PKP, gdzie bierze b. czynny udział w pracach PKP. Nie opuszcza żadnego posiedzenia i godnie reprezentuje dążenia stronnictwa ludowego. W wy-

---

³² Mieczysław Trajdos (1887–1942) – polityk Narodowej Demokracji, adwokat. Bliski współpracownik Romana Dmowskiego, pełnił funkcję redaktora „Gazety Warszawskiej” i „Gazety Warszawskiej Porannej”, organów prasowych endecji. W latach trzydziestych członek ścisłych władz SN. W okresie okupacji twórca konspiracji endeckiej, reprezentant środowiska na spotkaniach Polskiego Podziemia. Współtwórca Narodowej Organizacji Wojskowej. Brutalnie zamordowany przez Niemców w 1942 r.

³³ Stefan Sacha (1888–1943) – polityk Narodowej Demokracji, dziennikarz. Wybuch I wojny światowej przeszkodził mu w uzyskaniu stopnia naukowego doktora. W 1914 r. wcielony do armii austriackiej, walczył na froncie włoskim i rosyjskim. Członek Ligi Narodowej. W II RP we władzach ZLN i SN. W latach 1923–1928 i 1929–1935 poseł. Od 1920 do 1933 r. redaktor endeckiego „Słowa Pomorskiego”. Piastował także godność prezesa Syndykatu Dziennikarzy Pomorza (1931–1932). Następnie redagował czasopismo „Lech” (1933–1935), a do wybuchu wojny „Warszawski Dziennik Narodowy” (1935–1939). Po aresztowaniu Mieczysława Trajdosa zastąpił go na stanowisku kierownika SN. Aresztowany w maju 1943 r. i następnie rozstrzelany.

³⁴ Zygmunt Felczak (1903–1946) – polityk chadecki, publicysta. W okresie II RP był nauczycielem, związał się z NPR. Po zjednoczeniu NPR i ChD został członkiem SP oraz znalazł się w zarządzie ugrupowania. W okresie II wojny światowej był organizatorem konspiracyjnego SP. Związał się z lewicowym nurtem SP, popierał współpracę z komunistami. Po wykluczeniu z SP, w 1943 r. był organizatorem Stronnictwa Zrywu Narodowego. Brał udział w powstaniu warszawskim w 1944 r. W lutym 1945 r. został mianowany wicewojewodą bydgoskim. Był posłem w KRN. We współpracy z komunistami przejął SP, co wykluczyło z działalności publicznej Karola Popiela.

³⁵ Stefan Rowecki znalazł się w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, gdzie został zamordowany w pierwszym tygodniu powstania warszawskiego.

jazdach swoich poza stolicę organizuje placówki okręgowe i powiatowe stronnictwa i wzbudza ducha walki i oporu przeciwko okupacji.

Zawsze czynny nie uchylający się od żadnej pracy, odważny, stanowi typ bojownika o Polskę i sympatycznego towarzysza współpracy. W dniu wybuchu powstania na ostatnim posiedzeniu naszej trójki, rozstaliśmy się, obiecując wkrótce zebrać się ponownie³⁶. Niestety było to nasze ostatnie posiedzenie z Grudzińskim. Zamordował go Ukraińiec na Sadybie³⁷.

W Krakowie, ważnym ośrodku konspiracyjnego ruchu oporu, na który Centralne Kierownictwo zwróciło specjalną uwagę, tworzy się okręgową organizację SL w konspiracji nieco odmiennie. W Bochni mieszkał stale wiceprezes stronnictwa Władysław Kiernik³⁸, który w marcu 1940 r. był w Warszawie i poinformował marszałka Rataja, przed jego powtórным aresztowaniem, o stanie organizacji stronnictwa w Małopolsce³⁹. Przy tworzeniu więc okręgowego kierownictwa

³⁶ Jest to ważna informacja. Świadczy, że CKRL działało jeszcze na początku powstania warszawskiego. Pokazuje również, że Stanisław Osiecki przebywał wówczas w Warszawie, a nie w Podkowie Leśnej, co głosi większość historyków.

³⁷ Jak napisał znawca biografii Grudzińskiego, historyk Andrzej Ajnenkiel: „Gdy Niemcy podjęli atak na Sadybę, Grudziński przeniósł się ze swego mieszkania do budynku położonego na ul. Podhalańskiej. W dniu 9 września budynek ten dostał się w ręce Niemców. Grudzińskiemu udało się schować rodzinę w piwnicy; sam jednak wraz z innymi mężczyznami został w kilka minut później rozstrzelany”. A. Ajnenkiel, *Józef Grudziński (1903–1944)*, [w:] *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, pod red. A. Więzikowej, Warszawa 1968, s. 99.

³⁸ Władysław Kiernik (1879–1971) – polityk ruchu ludowego, prawnik. W okresie zaborów uzyskał w 1903 r. tytuł doktora nauk prawnych na UJ oraz prowadził własną kancelarię adwokacką w Bochni. Wstąpił również do galicyjskiego PSL i rozpoczął aktywność publiczną, wiążąc się bliżej z Wincentym Witosem. W okresie II RP poseł w latach 1919–1933, minister spraw wewnętrznych (1923 r.) i minister rolnictwa i dóbr państwowych (1925–1926). Więzień brzeski w 1930 r. Na emigracji wraz z Witosem w Czechosłowacji w latach 1933–1939. W okresie II wojny światowej aresztowany przez gestapo, a po uwolnieniu do końca okupacji inwigilowany przez Niemców. W 1945 r. uczestnik rozmów moskiewskich, które doprowadziły do powstania TRJN. Minister administracji publicznej (1945–1947), poseł w latach 1945–1952. Zwolennik ugody z komunistami, po 1949 r. członek ZSL.

³⁹ Rataj nawiązał kontakt z przedstawicielami małopolskiego SL. Podczas spotkania z Władysławem Kiernikiem obiecał mu stałe, czwarte miejsce w CKRL. Były minister w rządach Witosa został jednak aresztowany przez gestapo, a po śmierci

ruchu ludowego w konspiracji powołano na przewodniczącego Władysława Kiernika, a na członków Stanisława Mierzwę⁴⁰, Jana Witaszka⁴¹, Józefa Marcinkowskiego⁴² i Zygmunta Lasockiego⁴³. Po zaarrestowaniu w końcu 1940 r. Kiernika i osadzeniu go w więzieniu na Montelupich⁴⁴ przewodnictwo objął Mierzwa.

Kierownictwo organizowało po powiatach trójki i współdziałało ściśle z krakowską Komendą Batalionów Chłopskich, na czele której stał wówczas Narcyz Wiatr⁴⁵, pseudonim Zawojna, zamordowany

---

Rataja na pewien czas rozluźniły się więzi organizacyjne Warszawy i Krakowa.

⁴⁰ Stanisław Mierzwa (1905–1985) – polityk ruchu ludowego, prawnik. Absolwent prawa na UJ, występował jako obrońca w procesach uczestników strajków chłopskich w 1937 r. W okresie II wojny światowej działał w małopolskim „Rochu”, w 1943 r. wszedł w skład CKRL jako delegat małopolski. W marcu 1945 r. aresztowany i sądzony w ramach procesu szesnastu. Ponownie aresztowany w 1947 r. i skazany na 10 lat więzienia. W 1953 r. wyszedł na wolność, pracował następnie jako adwokat. Działał także na rzecz upamiętnienia Wincentego Witosa, był inicjatorem Muzeum Wincentego Witosa w Wierchosławicach.

⁴¹ Jan Witaszek (1905–1965) – polityk ruchu ludowego, nauczyciel. W okresie II RP czynny działacz SL, organizator strajków chłopskich w 1937 r. Podczas II wojny światowej członek władz małopolskiego „Rocha”. Poseł w latach 1945–1950. Pracował następnie jako nauczyciel.

⁴² Józef Marcinkowski (1905–?) – polityk ruchu ludowego, nauczyciel, adwokat. W okresie II RP pracował jako nauczyciel, był również dyrektorem w prywatnej szkole kupieckiej. Członek władz ZMW RP „Wici” i SL. W okresie okupacji wojennej pełnomocnik „Rocha” do spraw BCh na Małopolskę i Śląsk. Po wojnie działał w PSL, następnie wycofał się z działalności publicznej. Pracował jako nauczyciel i adwokat.

⁴³ Zygmunt Lasocki (1867–1948) – polityk ruchu ludowego, prawnik, dyplomata. Pracownik ministerialny i starosta powiatu tarnobrzesckiego na terenie zaboru austriackiego. Poseł od 1911 r. z ramienia PSL w Reichsratu Przedlitawii. Członek Naczelnego Komitetu Narodowego. W 1921 r. mianowany posłem nadzwyczajnym RP w Wiedniu, następnie w latach 1924–1927 posłem RP w Pradze. W latach trzydziestych członek RN SL. W okresie wojny działał w konspiracyjnych władzach „Rocha” na terenie Małopolski.

⁴⁴ Więzienie Montelupich – dotychczas działające więzienie w Krakowie przy ul. Montelupich. Początkowo pełniło funkcję koszar wojskowych. W 1905 r. władze austriackie umieściły w nim sąd wojskowy, znajdujący się wcześniej na Wawelu, a następnie więzienie.

⁴⁵ Narcyz Wiatr (1907–1945) – polityk ruchu ludowego. W okresie II RP członek

w pierwszych miesiącach po okupacji. Po wyjściu z więzienia w końcu 1940 r. przewodnictwo piątki objął ponownie Kiernik⁴⁶.

Typ nieustraszonego działacza w walce z okupantem przedstawia Stefan Korboński. Objął on po wyjściu z PKP bardzo niebezpieczne stanowisko szefa walki cywilnej i po różnych uzgodnieniach z ZWZ utworzył organizację pod nazwą Walka Cywilna. Miała ona swoje filie, rozsiane po całym terenie Generalnego Gubernatorstwa. Komenda Walki Cywilnej wydała przepisy o zachowaniu się ludności polskiej wobec okupantów, obejmujące np. bojkot, uchylanie się od dostaw kontyngentów, ochronę osób przymusowo pracujących dla Niemców, sabotaż oraz karanie łamiących te przepisy, tępienie agentów i gestapowców.

Dla osób łamiących przepisy walki cywilnej stworzono konspiracyjne sądy. Została stworzona podwójna ich sieć, a mianowicie tzw. sądy specjalne, których pod koniec okupacji działało około dziesięciu, skazujące w wypadkach większej wagi na śmierć oraz komisje sądzące walki cywilnej, których było kilkadziesiąt, skazujące na karę infamii, nagany, upomnienia i chłosty. Wyroki tych sądów były publikowane w prasie podziemnej. Sądy specjalne, orzekające w składzie trzech sędziów, z czego przewodniczący z reguły prawnik, w wielu wypadkach sędzia zawodowy, wydały około 200 wyroków śmierci, wykonanych przez specjalne egzekutywy KWC. Wykonanie wyroku szczególnie na uzbrojonych konfidentach agentach i konfidentach gestapo noszących broń i mających się na baczności, było bardzo trudne.

Muszę tu także wspomnieć o żonie Korbońskiego Zofii⁴⁷, która oddawała stronnictwu wielkie usługi w zakresie łączności z zagranicą.

SL i ZMW RP „Wici”, Organizator strajku chłopskiego w 1937 r., za co został zamknięty przez władzę sanacyjną w obozie koncentracyjnym Bereza Kartuska. Walczył w kampanii wrześniowej w 1. Pułku Strzelców Podhalańskich. W latach 1941–1945 komendant BCH na Małopolskę i Śląsk. Po II wojnie światowej zamordowany przez komunistyczny aparat represji.

⁴⁶ Nie jest to zgodne z prawdą, Kiernik był bowiem całą wojnę inwigilowany, co uniemożliwiło mu podjęcie działalności politycznej na stopie konspiracyjnej.

⁴⁷ Zofia Korbońska (1915–2010) – działaczka niepodległościowa, prywatnie żona Stefana Korbońskiego. W 1941 r. organizatorka tajnej radiostacji Kierownictwa Walki Zbrojnej. Uczestniczyła w powstaniu warszawskim 1944 r. W czerwcu 1945 r. aresztowana wraz ze swoim mężem przez NKWD, zwolniona po utworzeniu

cą. Stale przenosiła z miejsca na miejsce aparat nadawczo-odbiorczy i bardzo ułatwiała nadawanie depesz i odbieranie nadesłanych. Była to praca nadzwyczaj niebezpieczna, czego dowodem był upadek i śmierć trzech pracowników radiowych.

Walka cywilna wywołała wśród okupantów duży niepokój i zdenerwowanie.

Podziemna prasa ruchu ludowego, zwanego w konspiracji „Rochem” stanęła do walki z okupantem już w lipcu 1940 r. Pojawiło się wtedy kilka broszur pod redakcją Józefa Niecki, które z czasem przekształciły się w czasopismo „Żywią i Bronią”. Następnie przekształcono w listopadzie 1941 r. „Ku Zwycięstwu” pod redakcją Kazimierza Banacha⁴⁸ i przy współpracy Marii Szczawińskiej⁴⁹. W sierpniu 1942 r. trzeba było ponownie zmienić nazwę pisma. Powstaje „Przez Walkę do Zwycięstwa” i w tej formie wychodzi do czerwca 1944 r.

Jednocześnie szła akcja wydawnictw programowych zapoczątkowana cyklem broszurek pod ogólnym tytułem „O treść i formę przyszłej Polski”. W listopadzie 1941 r. wydawnictwo to przekształciło się w stały periodyk pod nazwą „Przebudowa” redagowany przez

---

TRJN. Po wojnie prowadziła zakład fryzjersko-kosmetyczny w Warszawie. W 1947 r. uciekła wraz z mężem przed represjami ze strony komunistycznego reżimu. Na emigracji w USA była związana z środowiskami polonijnymi.

⁴⁸ Kazimierz Banach (1904–1985) – polityk ruchu ludowego, pedagog. Członek PSL „Wyzwolenie”, od 1931 r. w SL. W latach 1929–1930 prezes Akademickiego Związku Młodzieży Wiejskiej, a w latach 1931–1932 prezes ZG ZMW RP „Wici”. Redaktor naczelny „Młodej Myśli Ludowej”. W okresie II wojny światowej działał w okupacji. Szef sztabu Komendy Głównej BCh (1940–1944), kierował również pionem propagandowym ludowych oddziałów zbrojnych. Po wojnie członek PSL. Zwolennik współpracy z komunistami, był członkiem władz „odrodzonego” PSL po ucieczce Stanisława Mikołajczyka w 1947 r. Po 1949 r. w ZSL, pełnił różne funkcje we władzach ugrupowania. W latach 1945–1972 poseł. Był również członkiem Rady Państwa (1957–1972).

⁴⁹ Maria Szczawińska (1901–1985) – polityk ruchu ludowego, nauczycielka. W okresie międzywojennym członkini władz ZMW RP „Wici”, pracowała również w Sekretariacie Generalnym NKW SL. W okresie okupacji działała w ludowej konspiracji, w tym w kierowniczej „trójce” Ludowego Związku Kobiet. Po wojnie w PSL, następnie w Lewicy PSL i ZSL. Od 1957 r. pracowała w LSW.

Stanisława Miłkowskiego⁵⁰. W lutym 1942 r. zaczyna wychodzić miesięcznik „Żywią i Bronią” redagowany początkowo przez Jana Deca⁵¹, później przez Kazimierza Banacha. Po rocznej przerwie w kwietniu 1944 r. „Żywią i Bronią” wznawia akcję wydawniczą już wyraźnie, jako organ Batalionów Chłopskich, a w chwili wybuchu powstania warszawskiego przekształca się w pismo codzienne. Redaguje je Kazimierz Banach przy współudziale Stanisława Kotera⁵² i Tadeusza Ilczuka⁵³. W tym samym okresie zostaje wydana również „Polska Ludowa”.

W Warszawie powstańczej wychodzi jeszcze drugie pismo pełniejsze i obszerniejsze od „Żywią i Bronią”, codzienne pod nazwą „Nowy Świat”, redagowane przez Jana Duszę⁵⁴.

---

⁵⁰ Stanisław Miłkowski (1905–1945) – polityk ruchu ludowego, publicysta, ideolog agraryzmu. W latach 1931–1939 członek SL, w tym członek NKW SL. Działacz ZMW RP „Wici”. Współautor programów SL i ZMW RP „Wici” przyjętych w 1935 r., które zakładały przebudowę ustroju Polski w myśl koncepcji agrarystycznych. W latach 1940–1944 przewodniczył Komisji Programowej CKRL. W okresie 1944–1945 więziony w niemieckich obozach koncentracyjnych, gdzie został zamordowany. Autor prac m.in. *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego* (1934), *Walka o nową Polskę* (1936).

⁵¹ Jan Dec (1889–1956) – polityk ruchu ludowego. W okresie międzywojennym redaktor „Siewu”, członek PSL „Wyzwolenie”, następnie PSL „Piast”. W okresie okupacji szef propagandy i prasy „Rocha”. W latach 1941–1944 redaktor „Żywią i Bronią”. Po wojnie początkowo w PSL, a następnie w rozłamowej Lewicy PSL i ZSL.

⁵² Stanisław Koter (1908–1951) – polityk ruchu ludowego, ekonomista. W okresie II RP działał najpierw w PSL „Wyzwolenie”, a następnie w SL. W latach 1943–1944 komendant główny Ludowej Straży Bezpieczeństwa, działającej przy BCh. Współwydawca organu prasowego „Żywią i Bronią”. Poseł w latach 1947–1951. Związany z opozycją wobec Stanisława Mikołajczyka Lewicą PSL. Po kongresie zjednoczeniowym w 1949 r. członek ZSL.

⁵³ Tadeusz Ilczuk (1909–2006) – polityk ruchu ludowego, ekonomista, spółdzielca. W okresie II RP działał w ruchu spółdzielczym i ZMW RP „Wici”. W okresie II wojny światowej był komendantem warszawskiego okręgu BCh i członkiem władz „Rocha” w województwie warszawskim. Po wojnie członek PSL, następnie ZSL. Poseł w latach 1957–1972.

⁵⁴ Jan Dusza (1912–1980) – polityk ruchu ludowego, ekonomista, prawnik. W latach trzydziestych członek SL i ZMW RP „Wici”. W czasie II wojny światowej działał w konspiracyjnym „Rochu”. Po wojnie członek PSL, następnie w ZSL. Poseł

W czerwcu 1942 r. pojawia się pierwszy numer pisma inteligencji ludowej „Prawda Zwycięży”, które w kwietniu następnego roku przemianowane zostało na „Orkę”, redagowane przez Leona Buczkowskiego⁵⁵.

W lipcu 1942 r. Ludowy Związek Kobiet podejmuje wydawanie własnego pisma „Żywią”, do którego dołączony jest dodatek dla dzieci „Biedronka”. Redakcją kieruje Weronika Ogarkowa-Tropaczyńska⁵⁶.

Od maja 1942 r. wydawane jest na powielaczu pod redakcją Jana Deca, pismo „Nurty”, przynoszące przegląd wydarzeń krajowych oraz ich omówienie ze stanowiska ruchu ludowego.

Od listopada 1943 r. do maja 1944 r. ukazuje się pod redakcją Jana Deca pismo również powielane, specjalne pod nazwą „Samoobrona Chłopska”, przeznaczone wyłącznie dla komendantów Batalionów Chłopskich.

Pismo „Wieś” pod redakcją Kazimierza Bagińskiego⁵⁷ przynosi w swym dwutygodniowym serwisie wiadomości z całego kraju, informacje o życiu organizacyjnym na większym terenie, o celach ruchu ludowego, o walce z okupantem, o przejawach oporu, o podporządkowaniu się społeczeństwa władzy podziemnej. Współpracują z Ba-

---

w latach 1957–1961. W latach 1959–1974 podsekretarz w Ministerstwie Finansów.

⁵⁵ Stefan Buczkowski (1903–1974) – prawnik, ekonomista. W II RP uzyskał tytuł doktora nauk prawnych, pracował w Banku Gospodarstwa Krajowego, był członkiem SL. Podczas II wojny światowej działacz konspiracyjnego „Rocha”, redagował „Orkę”. Po wojnie wykładowca akademicki, uzyskał tytuł profesora. Członek ZSL. Osiecki w tekście niesłusznie napisał, że miał na imię Leon.

⁵⁶ Weronika Tropaczyńska-Ogarkowa (1908–1957) – pisarka, działaczka ruchu ludowego i oświatowego. W okresie II RP działała w ZMW RP „Wici” i ZNP. W okresie II wojny światowej była członkiem kierownictwa Ludowego Związku Kobiet (1942–1945). Po wojnie w PSL, a następnie w PZPR. Autorka licznych powieści dla młodzieży i pieśni BCh.

⁵⁷ Kazimierz Bagiński (1890–1966) – polityk ruchu ludowego. Żołnierz Legionów Polskich. Poseł PSL „Wyzwolenie” w latach 1919–1930. Więzień brzeski w 1930 r. W latach 1933–1939 na emigracji politycznej w Czechosłowacji. Podczas II wojny światowej działał w konspiracji, stał na czele Agencji „Wieś”. Skonfliktowany z władzami CKRL, dążył do zmian organizacyjnych. W 1945 r. oskarżony podczas pokazowego procesu szesnastu w Moskwie. Represjonowany przez komunistyczne władze. W 1947 r. uciekł do Stanów Zjednoczonych, gdzie działał w emigracyjnym ruchu ludowym.

gińskim Karol Pędowski⁵⁸, a później Jan Szczawiej⁵⁹. Ostatni numer „Wsi” otrzymała polska praca konspiracyjna tuż przed powstaniem warszawskim. Równocześnie na Podlasiu, w Krakowie w ziemi kieleckiej tworzą się podobne agencje terenowe, które dostarczają „Wsi” informacji i przez nie zasilane są w artykuły.

Oddzielną pozycję w działalności wydawniczej „Rocha” stanowią broszury „Chłopska Droga” Jana Deca, „Chłopi a Polska” Ossendowskiego⁶⁰, „Chłopi Maszerują” Zygmunta Augustyńskiego⁶¹, „Edward Rydz Śmigły” płk. A. Moraka oraz szereg innych broszur z zakresu wyszkolenia bojowego BCH.

Obok Józefa Niecki w ciągłej współpracy z redakcjami, kolportażami i drukarnią był z ramienia Centralnego Kierownictwa Ruchu śp. Józef Grudziński⁶².

Nieustraszoną stałą łączniczką między drukarnią, a redakcjami i Centralnym Kierownictwem Ruchu była niezapomniana Barbara

---

⁵⁸ Karol Pędowski (1911–1994) – prawnik, dziennikarz. W okresie II RP aplikant adwokacki, członek SL i ZMW RP „Wici”. Podczas wojny związał się z „Rochem” i pracował w konspiracyjnych redakcjach. Po wojnie działał w PSL, następnie był krótko członkiem ZSL. Po wycofaniu się z działalności publicznej pracował jako adwokat.

⁵⁹ Jan Szczawiej (1906–1983) – poeta, redaktor antologii utworów literackich, działacz ruchu ludowego. Z wykształcenia nauczyciel, debiutował na łamach prasy ludowej. W okresie II wojny światowej działał w konspiracyjnym „Rochem”. Po wojnie pracował w prasie i wydawnictwach ZSL.

⁶⁰ Stefan Jaracz (1883–1945) – aktor, pisarz, dramaturg, założyciel teatru Ateneum w Warszawie. W 1944 r. nakładem wydawnictwa „Roch” ukazała się wspomniana przez Osieckiego praca.

⁶¹ Zygmunt Augustyński (1890–1959) – prawnik, dziennikarz, działacz ruchu ludowego. W okresie II RP aktywnie pracował w charakterze publicysty i wydawcy, m.in. redagował „Gazetę Poniedziałkową”. Do 1931 r. był redaktorem „Expressu Porannego”, gazety codziennej z koncernu czerwoniaków. W czasie II wojny światowej członek Komisji Opiniodawczej w Departamencie Informacji i Propagandy przy Delegaturze Rządu na Kraj. Oficjalnie pracował w RGO, ratując ludzi i cenne dzieła kultury. Po wojnie był redaktorem „Gazety Ludowej”, niezależnego dziennika wydawanego przez PSL. W 1946 r. aresztowany przez komunistyczny aparat represji i skazany w pokazowym procesie na karę 15 lat więzienia. W 1955 r. wypuszczony na wolność.

⁶² Tematykę ludowej prasy okupacyjnej porusza następująca publikacja: B. Golka, *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa 1975.

Poniatowska⁶³. Utraciliśmy ją w czasie powstania. Również należy wspomnieć o pracy kolporterskiej Marii Maniakówny⁶⁴, która zapłaciła za swą trudną pracę czteroletnim pobytom w Oświęcimiu i Ravensbrück oraz łączniczce przy Centralnym Kierownictwie Ruchu Jadwidze Różyckiej, zaaresztowanej i rozstrzelanej.

Ważnym posunięciem Centralnego Kierownictwa Ruchu było powzięcie w pierwszej połowie 1942 r. decyzji utworzenia do walki z okupantem chłopskiej siły zbrojnej pod nazwą początkowo „Chłopskiej Straży”, zmienionej następnie na Bataliony Chłopskie. Celem jej było ochrona ludności wiejskiej przed uciskiem okupanta, likwidacja agentów gestapo i walka zbrojna z najeżdżącą niemieckim. Nadzór nad wykonaniem tej decyzji powierzono członkowi Centralnego Kierownictwa Józefowi Niećce. Na głównego komendanta powołano Franciszka Kamińskiego⁶⁵, działacza ludowego z kieleckiego. Batalio-

---

⁶³ Barbara Poniatowska (1913–1944) – działaczka niepodległościowa związana z ruchem ludowym. W okresie II wojny łączniczka CKRL z Komendą Główną AK. Zginęła w czasie powstania warszawskiego w sierpniu 1944 r. Prywatnie córka ministra, wieloletniego posła i ekonomisty Juliusza Poniatowskiego.

⁶⁴ Maria Maniakówna (1911–1998) – działaczka ruchu ludowego, historyk. W okresie II RP działała w ZMW RP „Wici” oraz w SL. Zawodowo uzyskała wykształcenie z zakresu historii i archiwistyki, pracowała w Instytucie Najnowszej Historii Polski. W czasie II wojny światowej działała w konspiracyjnym „Rochu”, w 1940 r. objęła funkcję szefa łączności i kolportażu w Komendzie Głównej BCh. Wkrótce została aresztowana i wywieziona do obozów w Oświęcimiu i Ravensbrück. Po wojnie zaangażowała się w prace PSL, a następnie ZSL. Pracowała w charakterze redaktorki w LSW, przyczyniając się do wydawania licznych wspomnień i relacji działaczy ludowych.

⁶⁵ Franciszek Kamiński (1902–2000) – polityk ruchu ludowego, wojskowy, generał. W latach trzydziestych odbył przeszkolenie wojskowe i osiągnął stopień podporucznika rezerwy. W okresie studiów na Wydziale Matematyczno-Filozoficznym UW rozpoczął działalność społeczną w ruchu ludowym. W 1931 r. był prezesem PAML w Warszawie, a latach 1933–1935 prezesem mazowieckiego ZMW RP „Wici”. Członek SL, współorganizator strajku chłopskiego w 1937 r. W okresie II wojny światowej komendant główny BCh (1940–1945). Po wojnie w PSL, jeden z bliższych współpracowników Stanisława Mikołajczyka. W latach 1945–1950 poseł. Więzień polityczny okresu stalinowskiego (1951–1956). Następnie do 1973 r. pracował w Centrali Rolniczych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. W latach 1957–1959 przewodniczył Komisji Historycznej BCh powołanej przy Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym. Inicjator wielu manifestacji historycznych skierowanych przeciw ówczesnej władzy komunistycznej. W 1989 r.

ny Chłopskie znalazły duży oddźwięk na wsi zwłaszcza wśród młodszego pokolenia, posiadającego chęć walki z Niemcami. Gromadnie zgłaszano przystąpienie do tej organizacji. Ilość zarejestrowanych członków osiągnęła z czasem 100 000. Pierwszą zwycięską walką stoczono nad Wojdą na Zamojszczyźnie z okupantem, zmierzającym do wysiedlenia całej ludności⁶⁶.

Wielce zasłużona w walce z niemieckim okupantem organizacja Bataliony Chłopskie i jej działalność zostały już dość obszernie opisane.

Pod koniec 1942 r. zmarł Cyryl Ratajski, delegat rządu Sikorskiego. Powstała więc kwestia wyboru i nominacja nowego delegata⁶⁷. Uprosilimy członka naszego stronnictwa prof. Jana Piekałkiewicza⁶⁸ o zajęcie tego stanowiska. Prof. Piekałkiewicz wyraził zgodę i został zatwierdzony przez rząd londyński. Jednocześnie zaproponowaliśmy na jego zastępcę inż. Jana Jankowskiego⁶⁹, członka Stronnictwa Pracy.

---

wraz z innymi działaczami reaktywował PSL „wilanowskie”, następnie przyczynił się do powstania zjednoczenia ludowców w jedno PSL. Honorowy prezes tej partii od 1990 r.

⁶⁶ Bitwa partyzancka pod Wojdą stoczona 30 grudnia 1942 r. z niemieckim przeciwnikiem. Zapoczątkowała ona partyzanckie starcia przeciwko wysiedleniu Polaków na Zamojszczyźnie. Szerzej o tych wydarzeniach, zob. J. Gmitruk, *Chłopska Zamojszczyzna 1942–1944*, Warszawa 2013.

⁶⁷ Nie jest to zgodne z prawdą. Cyryl Ratajski chorował na serce od dłuższego czasu, a przestał funkcję pełnić 5.08.1942 r.

⁶⁸ Jan Piekałkiewicz (1892–1943) – polityk ruchu ludowego, ekonomista. W latach dwudziestych pracował w GUS. Autor licznych publikacji z zakresu ekonometrii, finansów i statystyki. Wykładał na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W latach trzydziestych związał się z SL, był m.in. członkiem Sądu Partyjnego SL i członkiem Rady Naczelnej SL. W sierpniu 1942 r. nominowany na funkcję Delegata Rządu RP na Kraj. Aresztowany w lutym 1943 r., brutalnie torturowany przez Niemców. Zmarł z wycieńczenia w więzieniu.

⁶⁹ Jan Stanisław Jankowski (1882–1953) – polityk chadecki, chemik. W okresie studiów związał się z ZMP „Zet”, Ligą Narodową oraz Związkiem Młodzieży Robotniczej i Związkiem im. Jana Kilińskiego. W okresie I wojny światowej lider Narodowego Związku Robotniczego (NZR) oraz reprezentant partii na spotkaniach międzypartyjnych. Współzałożyciel NPR oraz jej prezes w latach 1920–1923. W latach 1925–1926 był podsekretarzem stanu w Ministerstwie Pracy Opieki Społecznej w rządzie Aleksandra Skrzyńskiego. Poseł NPR w latach 1928–1935. W latach trzydziestych członek SP. W 1941 r. objął urząd dyrektora Departamentu Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu RP na Kraj. Pod koniec 1942 r.

Jankowski zgodził się. W tym składzie delegatura pracowała przy naszym silnym poparciu, bowiem i sekretarz delegatury był członkiem naszego stronnictwa.

Niestety nie danym było nowemu delegatowi na tym stanowisku pracować. Niespełna rok po nominacji Piekalkiewicz został w tramwaju zaaresztowany przez gestapo i męczony przez niemieckich oprawców, nie wydawszy nikogo poniósł śmierć męczeńską.

Inż. Jankowski zastępca delegata objął delegaturę i został na tym stanowisku zatwierdzony przez rząd londyński. Jankowski trwał w charakterze delegata do końca okupacji i w kwietniu 1945 r. wywieziony do Moskwy⁷⁰ zmarł w więzieniu gdzieś w Wołogodzkiej guberni w 1952 r.⁷¹ Wygasające stanowisko delegata po Jankowskim zajął chwilowo Stefan Korboński, który również został przez nowe władze zaaresztowany, lecz po kilku tygodniach wypuszczony na wolność⁷².

Nie lepiej działał się głównemu komendantowi AK gen. Grot Roweckiemu, który jak już wspomniałem, został w czerwcu 1943 r. przez gestapowców zaaresztowany i wywieziony do Niemiec i w końcu zamordowany. Stanowisko zajął potem gen. Bór Komorowski.

Stronnictwo Ludowe inaczej zwane ruchem ludowym wykazało podczas straszliwej okupacji niemieckiej niezwykłą prężność. Chłopi chętnie garnęli się do organizacji stronnictwa i szukali po prostu walki z okupantem czy to przez sabotowanie zarządzeń, czy przez uchylanie się od kontyngentów, czy likwidacje agentów gestapo, czy wreszcie przez walkę zbrojną, nie zważając na represje. Uważano powszechnie Niemców za śmiertelnych wrogów, których należy wszelkimi sposobami niszczyć.

---

został zastępcą Delegata Rządu RP na Kraj, a następnie objął funkcję w kwietniu 1943 po aresztowaniu Jana Piekalkiewicza. W marcu 1945 r. aresztowany wraz z pozostałymi liderami polskiego podziemia i skazany na karę 8 lat więzienia. Prawdopodobnie zamordowany w 1953 r. przez Sowieców.

⁷⁰ Aresztowania dokonane przez NKWD liderów Polskiego Podziemia miały miejsce w marcu 1945 r.

⁷¹ Zmarł w 1953 r., ale nie w wołogodzkiej guberni, tylko włodzimierskiej.

⁷² Ostatnim delegatem był działacz chadecki, scenarzysta i krytyk literacki Jerzy Braun (1901–1975). Nie wspomina o nim Osiecki, najpewniej z tego względu, że pod koniec wojny nie był czynny politycznie.

Odpowiednią też do stanowiska wsi rolę odgrywało Centralne Kierownictwo Ruchu w centralnych władzach organizacji konspiracyjnych czy to w Radzie Jedności Narodowej, czy w Delegaturze. Wszędzie pracowali nasi przedstawiciele z najważniejszym celem walki z nienawistnym okupantem. Kosztowało to nas dużo ofiar, ale nie zniechęciło do walki. Stronnictwo Ludowe oznaczone znakiem trójkąt było najważniejszą podporą dla Delegatury i Rady Jedności Narodowej.

Mateusz Ratyński

Bibliografia

Ajnenkiel A., *Józef Grudziński (1903–1944)*, [w:] *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, pod red. A. Więzikowej, Warszawa 1968.

Gmitruk J., *Chłopska Zamojszczyzna 1942–1944*, Warszawa 2013.

Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 styczeń 1946 r. (stenogram), wstęp, wybór i oprac. J. Gmitruk i J. Mazurek, Warszawa 1999.

Osiecki S., *Ludowcy wobec sprawy niepodległości Polski podczas I wojny światowej*, [w:] *Wspomnienia weteranów ruchu ludowego*, pod red. M. Grada, Warszawa 1968.

Ratyński M., *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacji Polskiego Związku Ludowego*, „Myśl Ludowa” 2018, nr 10.

Szaflik J.R., *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Studium o taktyce politycznej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego 1939–1943*, Warszawa 1973.

Wojtas A., *Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej*, cz. 1, Warszawa 1979; cz. 2, Warszawa 1988.